

Fabiny Tibor

A LELKI IZSÁK ÁBRAHÁM KÚTJÁNÁL William Tyndale Hegyi beszéd kommentárja (1533)

I. A törvény és az evangélium megkülönböztetése Luthernél

A reformáció kezdeti időszakában feltűnő gyakorisággal vetődik fel a mózesi törvény és a jézusi törvény értelmezése. A lutheri teológia egyik specifikuma, alapvető tulajdonsága a „megkülönböztetés” művészete.¹ Luther számára az egyik legfontosabb megkülönböztetés a törvény és az evangélium szétválasztása. A *Keresztények és Mózes* című 1525-ös igehirdetésében szól arról, hogy a menny két alkalommal nyilatkozott meg: először Mózesnek a Sínai hegyen, másodszer pedig pünkösdkor a Szentlélek által. Isten így két igehirdetés által szólt az emberiséghez: az első igehirdetés vagy tanítás Mózes törvénye, a második az evangélium.

„A törvény követel tőlünk és megparancsolja, hogy mit kell tennünk, egyedül tetteinkre irányul, s az elváráson alapul; Isten ugyanis így szól a törvényben: 'ezt tedd, azt meg ne, ezt kívánom tőled.' Az evangélium viszont nem azt hirdeti, hogy mit kell vagy mit nem kell tennünk, nem vár el tőlünk semmit, hanem megfordítja az egészet, s éppen az ellenkezőjét teszi; nem azt mondja: 'ezt tedd, azt meg ne', hanem csak felszólít, hogy tartsuk oda önlünket és fogadjuk el ajándékaként. Ezt mondja: 'lásd ember, ezt tette Isten érted, Fiát testbe öltöztette, hagyta, hogy éretted kivégezzék, s megmentett bűntől, haláltól, ördögtől és pokoltól, ezt hídd és fogadd el, így élsz örök életet'. Ez tehát kétféle tanítás és két különböző cselekedet, Istené és az emberé. Mert ahogy mi különbözünk Istentől, úgy tér el ez a két tanítás egymástól; az evangélium ugyanis azt tanítja, mit ajándékozott Isten nekünk, nem azt, mit kell Istennek megadnunk és megtennünk, mint azt a törvény szokta előírni.”²

Luther kétfrontos harcot folytatott, egyszerre küzdött a teológiai jobb- és baloldallal. Először a pápaság, „babiloni fogságából” kívánta kiszabadítani az evangéliumot, ám a nézeteit radikalizáló rajongókkal, a képromboló Karlstadt-tal és az anabaptistákkal, ill. a parasztháborút hirdető Münzerékkal egyforma intenzitással küzdött. Az utóbbiak bűne, mint írja, hogy nem ismerik a törvény és az evangélium közötti különbséget: ők visszavezetnek a törvényhez, s Krisztusból ismét Mózeset csinálnak. A törvény és az evangélium megkülönböztetéséből eredeztethető a két birodalomról szóló lutheri tanítás is: Isten az ő törvényével, a karddal kívülről kormányozza a világot (céljára hitetlen világi

¹ Gerhard Ebeling, *Luther. Bevezetés a reformátor gondolkodásába*. Budapest, Magyarországi Luther Szövetség, 1997, 83. old. Eric W. Gritsch, *Isten udvari bolondja. Luther Márton korunk perspektívájából*. Budapest, Luther Kiadó, 2006, 77. old.

² Luther Márton, *Mi az evangélium? A keresztények és Mózes*. Magyar Luther Füzetek 5. Ford. Csepregi Zoltán. Budapest, Magyarországi Luther Szövetség, 1995, 14. old.

vezetőket is felhasználhat), ám azt, hogy belülről az evangéliummal, vagyis a kegyelemmel és a bűnbocsánattal is kormányoz, csak a hívő ember szeme előtt tárul fel.³ Luther – Karlstadt-tal ellentétben – a szombatot is csak a zsidóságnak szóló törvénynek tekintette, amelyet szerinte Pál és az Újszövetség megszüntetett.⁴ Mindazonáltal Luther számára Mózes három szempontból is hasznos: először is a rendeletei mint a tized, hasznos példa lehet a keresztény emberek számára is, a mózesi törvény így olyan erővel bír, mint a minden ember szívébe írt egyetemes természeti törvény. Másodszor: Mózes törvénye a Krisztusról szóló ígéretek is tartalmazza, s ez már nincs a természeti törvényben. 1 Mózes 3,15 az ún. ősevangélium az első ilyen ígélet. A rajongók nem tesznek különbséget a nekik és a nem nekik szóló ígék között, s az ígéretek is törvénné torzítják azáltal, hogy Isten beszédének minden betűjét (mondván: „ez Isten szava!”) önmagukra vonatkoztatják. Luther világos szavai hasznos korrekívumnak bizonyulhatnak minden korszak fundamentalistái számára. Luther többször is használja a kifejezést: „ami engem érint”, „ami nekem szól”. Végezetül Luther szerint „a hit, a szeretet és a kereszt szép példái miatt olvassuk Mózeszt”: az ósatyák (Ádám, Ábel, Noé, Ábrahám, Izsák, Jákob, Mózes) példáin keresztül tanulhatjuk meg Istent szeretni, de figyelmeztetésként szükségünk van a kevélyek (Káin, Izmael, Ézsau) példáira is.

A reformáció korának bibliamagyarázatai is ezt az egységet hordozzák, s ezért tekintetjük Luther írásmagyarázatait és prédikációit is teológiai kincseshányagnak.

2. A törvény és az evangélium megkülönböztetése Tyndale-nél

A következőkben mégsem Lutherral, hanem Luther első angol követőjével, a bibliafordító, a hitéért mártírhalált szenvedett William Tyndale (1494–1536) témánkhoz kapcsolódó munkásságával kívánok foglalkozni. A közelmúltban kétnyelvű kiadásban megjelentettük Tyndale-nek *A Szentírásról vezető ösvény* című hermeneutikai művét, amelynek utószavában röviden szólok az angol reformációról és Tyndale küzdelmekkel teli életútjáról.⁵

Azért beszélhetünk Tyndale hermeneutikájáról, mert számára a Szentírás olvasása, pontosabban a helyes olvasása a perdöntő.⁶ Korábban az *Enchiridion*-ban Erasmus is írt a Szentírás helyes olvasásáról. Még angliai házitanítóként gazdái kérésére ezt a művet fordította le először Tyndale, s majd látni fogjuk, hogy a Hegyi beszéd kommentárjában egyszerűen visszhangoznak majd Erasmus és Luther gondolatai.

³ U.o.15. old.

⁴ U.o.17. old.

⁵ Fabiny Tibor, „Utószó. Az angol reformáció és William Tyndale”, in, William Tyndale, *A Szentírásról vezető ösvény. A pathway into the Holy Scripture (1531)*, Fordította: Ecsedy Ágnes, Budapest, Magyarországi Luther Szövetség, 2005, 68–85. old.

⁶ Cf. Matthew DeCoursey, „Erasmus and Tyndale on Bible-Reading”, in, *Reformation*, Vol.I. (1996), pp. 157–164.

Mit jelent a Szentírás helyes olvasása? Tyndale szerint ez az „üdvösségünkre” történő olvasás („reading unto salvation”). Mint írja, akkor értjük helyesen az írást, ha azt az üdvösségünk érdekében olvassuk. „A helyes út: igen, az egyetlen út ahhoz, hogy megváltásunkra értelmezhesük a Szentírást, az, hogy figyelmünket komolyan csakis arra irányítjuk, hogy megkeressük: mire is hivatott keresztségünk, az Istennel kötött szövetségünk.”⁷ Mint írja, Jézus idejében a farizeusok elzárták az Írásokat és azokat így az emberek nem tudták az üdvösségükre olvasni.⁸

Tyndale bibliafordítói munkásságának első dokumentuma a 1525-ös „Kölni fragmentum”, amely a Luthertől részint átvett, részint kibővített Prologust és Máté evangéliumának 1–22. fejezeteit tartalmazza.

Luther 1522-es Újszövetség-prologusa mindössze négy oldal, amelyben felhívja a figyelmet arra, hogy csak egyetlen Evangélium létezik, aminthogy egy a Krisztus, s figyelmezteti az olvasót: „Ügyelj tehát arra, hogy Krisztusból ne csinálj Mózeszt, sem pedig az Evangéliumból törvényt és tanító könyvet, ahogyan Szent Jeromos és mások először tették.”⁹ Krisztust mint ajándékot kell elfogadni: „Legyen tiéd Krisztus életével, tanításával cselekedeteivel, halálával, feltámadásával és mindenével együtt.”¹⁰

Tyndale Prologusa ill. annak 1531-es változata, a *Pathway* gondolatai sokkal terjedelmesebbek. Első látásra Luther szavai köszönnek vissza. A Prologusban ill. az Ösvényben ezt olvassuk:

„A törvény (melynek szolgálja Mózes) saját magunk megismerésére adatott nekünk, hogy általa érezzük és érzékeljük, mi is vagyunk természetünktől fogva. A törvény elítél minket és testünket; Pál (2Kor 3) a balál szolgálatának nevezi. Mert megöli lelkiismeretünket, kétségbeesésbe visz minket azáltal, hogy természetünk számára lebetellett követel tőlünk. A teljes, egészséges ember tetteit kéri rajtunk számon (Ford. jav. FT) Viszont... 'a kegyelem és az igazság Krisztus által jelentek meg'... Krisztusban találjuk az igazságot, mert Isten (óáltala) betölti ígéréteit azoknak, akik hisznek... Ezért az evangélium az élet szolgálata... Törvény és evangélium tehát elválaszthatatlan: mert az evangélium és az ígéretek a nyugtalan lelkiismeretnek nyújtanak enyhülést, mely a törvény alá vetve eljutott a kétségbeeséshez, a pokol és a halál gyötrelmei között.”¹¹

⁷ „The right way, yea, and the only way, to understand the scripture unto salvation, is that we earnestly and above all things search for the profession of our baptism, or covenants made between God and us.” In, *Tyndale's New Testament Translated from the Greek by William Tyndale in 1534* In a modern spelling edition and with an introduction by David Daniell, Yale University Press, New Haven and London, 1989, (Ezentúl, Daniell, TNT) 4. old.

⁸ the kingdom of heaven, which is the scripture and word of God, may be so locked up that he which readeth or heareth it cannot understand it, as Christ testifieth how that the scribes and Pharisees had so shut it up (Matt. xxiii.), and had taken away the key of knowledge (Luke xi.), that the Jews, which thought themselves within, were yet so locked out, and are to this day, that they can understand no sentence of the scripture unto their salvation, though they can rehearse the texts every where. (Daniell, TNT, 3. old.)

⁹ Luther Márton, „Előszó az Újtestamentumhoz (1522)”, in, *Előszók a Szentírás könyveiből*, Budapest, Magyar Luther Könyvek 2. Magyarországi Luther Szövetség, 1995, 122. old.

¹⁰ U.o.

¹¹ Ösvény 18. és 20. old.: „The law (whose minister is Moses) was given to bring us unto the knowledge of ourselves, that we might thereby feel and perceive what we are, of nature. The law condemneth us and all our deeds; and is called of Paul (in 2 Cor. iii.) the ministration of death. For it killeth our consciences, and driveth us to desperation; inasmuch as it requireth of us that which is impossible for our nature to do. It requireth of us the deeds of an whole man. .. But, ..grace and verity is given us in Christ:” ...the Gospel the

Tyndale szerint a törvény és a cselekedet, mindenféle tiltás és tanítás azokat az embereket jelenítik meg, akik „fátylat vetettek Mózes arcára”, és nem látják, hogy a törvény az szív mélyéből jövő szeretetet követel, mert a törvény betöltése a szeretet.

Az 1526-os wormsi octavo-alakú első teljes Újszövetség nem tartalmazza az előszót és lapszéli jegyzeteket, ám közöl egy rövid utószót, amelyben arra emlékezteti az olvasót, hogy „tisza értelemmel” („pure mind”) és „egyszerű szemmel” („single eye”) forduljanak az üdvösség szavaihoz („words of health”), hiszen ebben az időben az „üdvösség”-et az „egészség” szó fejezte ki. Ezek az örök élet szavai, amelyek, ha megtérünk és hiszünk bennük, új teremtetésként leszünk és élvezhetjük Krisztus halálának gyümölcsseit. Tyndale ebben a rövid Utószóban is emlékeztet a törvény és az evangélium különbözőségére. Amíg az előző kér és követel, az utóbbi felment és megbocsát.¹²

A Hamburgban, Wittenbergben, majd Antwerpenben szorgosan fordító Tyndale 1528-ban két tanító jellegű könyvet is kiad: *The Obedience of the Christian Man* (A keresztény ember engedelmsége) és *The Parable of the Wicked Mammon* (A gonosz mammonról szóló példázat címen. Közben héberül tanul, elkezd fordítani az Ószövetség könyveit is, majd 1530-ban kiadja Mózes öt könyvének első hiteles angol nyelvű fordítását. (Korábban Wycliff a Vulgátát fordította angolra.) 1531-ben Morus Tamásnak az eretnekek ellenei könyvére válaszol. Héber nyelvi ismeretei fényében újra lefordítja az Újszövetséget, amit 1534-ben ad ki. E kiadásához fontos előszókat is írt.

William A. Clebsch szerint 1528–1530 között Tyndale teológiája eltávolodott Lutherétól, ugyanis Tyndale ekkorra feladni látszik a törvény és az evangélium éles lutheri ellentétét, s a törvény már nem egy idegen, életellenes erőként, Isten *opus alienum*-aként jelenik meg, hanem pozitív értelmet nyer, *opus proprium*-má válik. Ezáltal Clebsch szerint közelebb kerül a svájci reformátorokhoz, sőt egyenesen puritánok előfutára lesz.¹³ Ralph S. Werrell Tyndale teológiájáról írt, 2006-ban megjelent könyvében azonban határozottan cáfolja Clebsch tézisének, s bőséges idézeteket felvonultatva azt állítja, hogy Tyndale teológiája 1525 és 1536 (tehát az első kinyomtatott írása és a halála) között szerves egésznek tekinthető és teológiailag következetes maradt.¹⁴ Tény azonban, hogy az 1534-es Újszövetség-fordítás kulcsszava a szövetség, a „covenant”. Werrell markáns tézise szerint azonban a szövetség vagy szerződés nem bilaterális, hanem unilaterális, s annak

ministration of life. ... Moreover, the law and the gospel may never be separate: for the gospel and promises serve but for troubled consciences, which are brought to desperation, and feel the pains of hell and death under the law, and are in captivity and bondage under the law.

¹² Note the difference of the law and of the gospel. The one asketh and requireth, the other pardoneth and forgiveth. The one threateneth, and the other promiseth all good things to them that set their trust in Christ only. The gospel signifieth glad tidings, and is nothing but the promises of good things. All is not gospel that is written in the gospel-book: for if the law were away, thou couldst not know what the gospel meant; even as thou couldst not see pardon and grace, except the law rebuked thee, and declared unto thee thy sin, misdeed, and trespass.

A teljes angol szöveg betűhív átirása megtalálható: W. R. Cooper (ed.), *The New Testament. Translated by William Tyndale. The Text of the Worms Edition of 1526 in original spelling.* The British Library, 2000. 553–553.

¹³ William A. Clebsch, *England's Earliest Protestants 1520–1535*, Westport, Connecticut, Greenwood Press Publishers, 1964. 155. old.

¹⁴ Ralph S. Werrell, *The Theology of William Tyndale*, Cambridge, James Clarke and Comp. 2006, 15. old.

lényege, hogy az a Szentháromság Isten személyei között történik.¹⁵ Tyndale bevezetője azonban nem teljesen igazolja Werrell állítását:

„Kötelességemnek érzem (tisztelt olvasó), hogy figyelmeztesselek előre, és megmutassam a Szentírásban rejlő igaz utat, valamint átnyújtsam az igaz kulcsot, amellyel a Szentírás érthetővé válik. Felfegyverezve ezáltal az olvasót a hamis próféta és gonosz képmutatók kezei szemből, akiknek szünni nem akaró okoskodása eltávolította a Szentírástól, és kovácszal erőszakkal a magyarázatok révén, és bezárják ott, ahol a lelketek kellene megmenteni, és arra készítetek, hogy célt tévesszél, s olyan dolgokba vedd bizalmadat, amelyből csak a gyomrod húz basznót, de elpusztítják a lelkiiniket. ... Isten szövetséget kötött velünk, hogy irgalmas legyen hozzánk, s ha mi is irgalmat gyakorolunk embertársaink felett, akkor az az ember, aki irgalmas szomszédjához, az bátran bízhat Istenben, hogy minden szükségében irgalmat lel. A másik oldalról: a kegyelem nélküli bírálat nem fog irgalmat tanúsítani (Jak 2)...”

A mindenre kiterjedő szövetség a következő: ha megalázzuk magunkat Isten színe előtt és betartjuk minden törvényét Krisztus példáját követve, akkor Isten is megtartja ígéretét, és jót tesz azokkal, akiknek megkegyelmezett Krisztusban, ahogy erről a Szentírás történetei tanúskodnak.¹⁶

3. Tyndale Hegyi beszéd-kommentárja

A törvényértelmezés legpregnansabbban azonban Tyndale-nak a hegyi beszédéről szóló kommentárjában jut kifejezésre. Az 1533-ban megjelent könyv angol címe: *Exposition upon the V. VI. VII. Chapters of Matthew*. William Clebsch szerint ez volt Tyndale legkedveltebb írása, VI. Edward uralkodása idején számos kiadást is megért. Mindazonáltal a szövegnek csupán a 19. századi Parker Society által kiadott változata¹⁷ áll a mai kutató

¹⁵ U.o. 46. old.

¹⁶ Angolul: I thought it my duty, most dear reader, to warn thee before, and to shew thee the right way in, and to give thee the true key to open it withal, and to arm thee against false prophets and malicious hypocrites; whose perpetual study is to blind the scripture with glosses, and there to lock it up where it should save the soul, and to make us shoot at a wrong mark, to put our trust in those things that profit their bellies only, and slay our souls. ... Lo, here God hath made a covenant with us, to be merciful unto us, if we be merciful one to another; so that the man which sheweth mercy unto his neighbour may be bold to trust in God for mercy at all needs: and contrariwise, judgement without mercy shall be to him that sheweth not mercy. So now, if he that sheweth no mercy trust in God for mercy, his faith is carnal and worldly, and but vain presumption: for God hath promised mercy only to the merciful. ... And therefore the merciless have not God's word that they shall have God's mercy, but, contrariwise, that they shall have judgement without mercy. ... The general covenant, wherein all other are comprehended and included, is this: If we meek ourselves to God, to keep all his laws, after the example of Christ, then God hath bound himself unto us, to keep and make good all the mercies promised in Christ throughout all the scripture. Daniell. TNT, 4. old.

¹⁷ William Tyndale, *Exposition of the First Epistle of St John*, In, *Expositions and Notes on Sundry Portions of the Holy Scripture to ther with The Practice of Prelates*, Ed. Henry Walter, The Parker Society 43, Cambridge, Cambridge University, 1849, 3–132. old.

rendelkezésre, kritikai kiadása egyébként csak az *Answer to Sir Thomas More*-nak van.¹⁸ 1975-ben született egy kritikai kiadást célzó disszertáció a kommentárról Stephen Meyer részéről, amely azonban nyomtatásban nem jelent meg.¹⁹

Tyndale riválisa, a Biblia egyes részeit szintén lefordító George Joye (1495–1553) két évvel Tyndale könyvének megjelenése után így élcelődött: „Akármennyire is szentül tiltakozik Tyndale, józan és bölcs ember szájából sohasem hallottam még, hogy valaki annyira dicsérje saját munkáját mint Tyndale e kommentárt Máté evangéliuma 5. 6. és 7. fejezetéről. Amikor ezt meghallottam, pironkodtam a szégyentől, hiszen ezt a könyvet Luther írta, Tyndale mindössze lefordította, s itt-ott saját elméjének fantáziájával lekerekítette azt.”²⁰

Valóban igaz, hogy Tyndale most is Luther egy éppen akkoriban megjelent munkájához fordult.²¹ Wittenberg városi lelkésze Johannes Bugenhagen, más néven Pomeranus (1485–1558) volt 1522 óta. Bugenhagen 1530 októbere és 1532 áprilisa között Lübeckben tartózkodott, s távollétében Luther vállalta a rendszeres igehirdetés szolgálatát Wittenbergben. Másfél éven keresztül hetente kétszer is prédikált: szerdánként a Hegyi beszédet, szombatonként János evangéliumát magyarázta. Az elmondott igehirdetéseket Georg Röer és Veit Dietrich jegyezték le és nekik köszönhetően lett belőle hamarosan kiadásra szánt kommentár. Először 1532 őszén jelent meg Wittenbergben, másodszer 1533-ban Marburgban, harmadszor 1534-ben ismét Wittenbergben²², 1533 augusztusában egy latin fordítás is megjelent.²³

Luther Hegyi-beszéd kommentárjának hatástörténeti jelentőségére a közelmúltban Pierre Bühler mutatott rá.²⁴

Mayer kimutatja, hogy Tyndale szövegében mindössze négy olyan hely van, amely direkt fordításnak tekinthető,²⁵ s csupán negyven eredeti oldal alapszik Luther szövegén, ami az egész mű mintegy tizenöt százaléka.²⁶ Noha formailag Tyndale kevésbé kötődik Luther szövegéhez, Mayer szerint Tyndale a tanítás szempontjából hűséges marad Lu-

¹⁸ Tyndale, William *An Answer vnto Sir Thomas Mores Dialogue*, Edited by Anne M.O'Donnell, S.N.D. and Jared Wicks, S.J., The Independent Works of William Tyndale Volume 3., The Catholic University of America Press, Washington, D.C. 2000.

¹⁹ Mayer, Stephen J.ed. A Critical Edition of *An exposition vpon the v.vi.vii.chapters of Mathew* by William Tyndale." Diss.Yale U, 1975, University Microfilms, 76–12, 210.

²⁰ Idézi Clebsch, 183. old.

²¹ Németül: WA 32, 299–544, Angolul: LW 21, 3–294.

²² Luther's Works (LW). American Edition. Ed. Jaroslav Pelikan and Helmut T.Lehmann. Vol.21. Ford. Jaroslav Pelikan St Louis, Concordia, 1956, 3–294. old. D.Martin Luther's Werke (WA) ed. Paul Pietsch, Weimar, Hermann Böhlau Nachfolger, 1906, 209–544. old

²³ Mayer, 37. old.

²⁴ Pierre Bühler, „Freiheit des Lesers und Grenzen der Interpretation nach Umberto Eco – am Beispiel von Martin Luthers Auslegung der Bergpredigt”, in: „Moises Mayordomo (szerk.), *Die prägende Kraft der Texte Hermeneutik und Wirkungsgeschichte des Neuen Testaments (Ein Symposium zu Ehren von Ulrich Luz)*, Stuttgart, Verlag Katholisches Bibelwerk GmbH, 2005, 125–141. old.

²⁵ Mayer, 329.334. old.

²⁶ Mayer, 335. old.

ther eszméihez, így a kommentár nem támasztja alá Trinterud²⁷ vagy Clebsch nézetét, hogy Tyndale a svájci reformátorok tanítása felé mozdult volna el.²⁸

Egészen más volt Luther és Tyndale olvasóközönsége. Luther egy szellemi–vallási központ vezető egyénisége volt, Európa-szerte voltak azonnal követői és ellenfelei. Tyndale hazájától távol száműzetésben írja a művét, írásával magának kellett megteremtenie az olvasóit. A reformáció Németországban már bekövetkezett, Angliában még nem. C.S. Lewis találó szavaival Tyndale aligha gondolt arra, hogy olvasói majd egyszer három kötetben tanulmányozzák az életművét. Tyndale inkább hasonlítható ahhoz az emberhez, aki hadiállapot idején üzenetet ad tovább.²⁹

Az írásbeli kommentár műfajának nem volt még hagyománya angol nyelven³⁰, a skolasztikus négyes értelmezést Tyndale egyértelműen elvetette. A Tyndale által használt írásmagyarázati forma annak a három hatásnak köszönhető, amelyek az angol reformáció szempontjából is meghatározóak. Ezek a lutheri életmű, Erasmus humanista hagyománya és a lollardizmus hatása. Említettük, hogy Tyndale még Angliában házigazdája kérésére lefordította Erasmus *Enchiridion*-ját. Előadásunk címe „A lelki Izsák Ábrahám kútjánál” Tyndale kommentárjának kezdő soraira utal.

„Itt van szemed előtt, kedves olvasó, Máté evangéliumának ötödik, hatodik és hetedik fejezetének magyarázata, ahol Krisztus, a lelki Izsák újra Ásni kezdi Ábrahám kútját, azt a kutat, amelyet az írástudók és a farizeusok, ezek a gonosz és utálatos filiszteusok beemettek és hamis magyarázatuk sarával tömítettek el....Ábrahám kútja pedig a Szentírás.”³¹

Erasmus – szemben Lutherrel és Tyndale-lel – a lelki jelentés elsődlegességét emelte ki a szó szerinti (literális) értelemhez képest. Az egyházatyák gyakorlatával összhangban a legtöbb történet mögötti rejtett, mélyebb lelki jelentést kereste. A vízről a kútról, s különösen is az Ábrahám kútját a filiszteusok törmelékétől megtisztító Izsák kapcsán (1 Mózés 26, 15–18) Erasmus így fogalmaz:

„a tiékkéval teli Szentírásban gyakran emítenek ilyen értelemben kutatakat, forrásokat, folyókat, miáltal arra hívják fel a figyelmünket, hogy szorgalmasan tanulmányozzuk az Írás misztériumait. Mert mi más volna a föld ereiben rejtve csörgedező víz, mint a betű mögé rejtett misztérium? Mi más a felszínre csalogatott vízforrás, mint a földkeletit és napvilágra hozott misztérium? S ha ez a hallgatóság épülésére már mindenüvé elterjed, akkor mi akadály, hogy folyamnak nevezzük?”³²

²⁷ L. J.Trinterud, „A Reappraisal of William Tyndale's Debt to Martin Luther”, *Church History*, 321, No.1 (March 1962), 24–45. old.

²⁸ Mayer, 338. old.

²⁹ Idézi Mayer, 343. old.

³⁰ Mayer, 347. old.

³¹ Here hast thou, dear reader, an exposition upon the fifth, sixth, and seventh chapters of Matthew, wherein Christ, our spiritual Isaac, diggeth again the wells of Abraham: which wells the scribes and Pharisees, those wicked and spiteful Philistines, had stopped and filled up with the earth of their false expositions. ... The wells of Abraham are the scripture..PS 2, 3. old.

³² Rotterdami Erasmus, *Enchiridion Militis Christiani. Kézikönyv krisztus katonájának*, Ford. Heidl György, Budapest, Paulus Hungarus, Kairosz, 2000. 35. old.

Az alábbiakban csábító lenne a kommentár részleteiben elvesznünk, vagy éppen összehasonlítani Luthernek és Tyndale-nek a Boldogmondásokról, a Miatyánkról, esetleg a kettős birodalomról szóló nézeteit. Erre azonban a jelenlegi keretek között nem vállalkozhatunk, figyelmünk a következőkben Tyndale kommentárjának prologusára irányul, amely egyébként terjedelmében többszöröse Lutherének.³³

A Hegyi beszéd nyitóképe tehát Erasmustól származik. Tyndale azonban kitágítja a kezdeti metaforát, s további négy képet alkalmaz.

Krisztus, a lelki Izsák nemcsak megtisztítja „Ábrahám kútját”, hanem kinyitja a mennyek országát, amit a farizeusok elzártak az emberek elől, továbbá visszaadja a tudás kulcsát, amelyet hamis glosszáik segítségével elvettek az írástudók; leveszi Mózes arcáról a leplet, amelyet a farizeusok az arcára tettek, hogy az emberek ne vegyék észre arcának ragyogását; végezetül kigyomlálja az írásból azokat a tüskéket és vadhajtságokat, azaz az írástudók hamis magyarázatait, amelyek elzárták és felismerhetetlenné tették a keskeny utat.

Az allegóriát egyébként legtöbb írásában hevesen ellenző Tyndale mondanivalója és retorikája hatásosságának érdekében itt egyértelművé teszi az allegorikus beazonosításokat. Ábrahám kútja a Szentírás, amelyet a mennyek országának is lehet nevezni, hiszen az az örök életet hordozza. Mózes arca a törvény, a helyesen értelmezett törvény a kulcs.³⁴

Tyndale olvasatában Jézus úgy jelenik meg, mint egy hermeneuta, aki az Írások helyes magyarázója, és így az eredeti, igazi értelemre vezet el az olvasót. Mint írja, Krisztus a szöveg értelmének egyszerre ad fényt és sőt is („bringeth light and salt to the text”), ott ahol a farizeusok szofista magyarázatai elsötétítették az igazi értelmet.³⁵

A törvény az út, amely elvezet Krisztushoz, hiszen az azért adatott, hogy rámutasson: nekünk embereknek nincsen igazságunk. A törvény azért adatott, hogy a bűn nyilvánvalóvá váljék. Tyndale is természetesen Pál apostolra hivatkozik a Galata-levél 4. és a Római levél 10. fejezetére. Mint írja, a törvény nem képes kibékíteni Istennel, hanem Isten haragját idézi elő („The law setteth not at one with God, but causeth wrath.”) Fontos itt a kifejezés: „to set at one with God”: a megbékélésről, kiengesztelődésről, a görög „hilasmos”-ról (1Jn 2,2; 1Jn 4,10), a kiengesztelésről („hilaskomai”-ról: Lk 18,13, Zsid 2,17), ill. a „hilasterion”-ról (Rm 3,25, Zsid. 9,5) van itt szó. Amit a német *Versöhnung*-nak nevez, az – elsősorban Tyndale-nek köszönhetően – az angol nyelvben plasztikus egyszerűséggel az „at-one-ment”, azaz „atonement” kifejezéssel honosodott meg.

A törvény Mózes által adatott, a kegyelem („grace and verity”) pedig Jézus Krisztus által. Mózes, írja Tyndale, nem tudja a törvényt az ember szívébe írni, nem készíti az embert arra, hogy egyetértson vele. Krisztus azonban kegyelemmel adja a törvényt, segítséget ad, mert ő azt akarja, hogy azt megértsük, s ő a Szentlelkének segítsége által a törvényt az emberek szívének tábláira írja. S ha ezt ő teszi, akkor az valósággá válik s nem

³³ Vö. Anne M. O'Donnell, „Philology, Typology and Rhetoric in Tyndale's Exposition upon the V. VI. VII. Chapters of Matthew”, in: *Moriana* XXVIII, 106–107 (July 1991), 155–164. old.

³⁴ The wells of Abraham are the scripture. And the scripture may well be called the kingdom of heaven, which is eternal life, and nothing save the knowledge of God the Father, and of his Jesus Christ. Moses' face is the law, in her right understanding; and the law in her right understanding is the key, or at the least way the first and principal key, to open the door of the scripture., PS 2, 3. old.

³⁵ PS 2, 55. old.

lesz képmutatás.³⁶ A törvény a kígyó, amely megmarja a pusztában vándorló népet, Krisztus pedig a rézkígyó, amely meggyógyítja a bűn által megmárt embereket. Tyndale nyelvezetében a „health” szó egyszerre jelenti az üdvösséget és az egészséget, s amint egy korábbi tanulmányomban rámutattam, a „soteria” görög szót 1526-ban Tyndale még, még „health”-ként, 1534-ben már (egy kivétellel) „salvation”-ként fordítja.³⁷ Amíg a törvény elítél, addig Jézus igazzá tesz és így meggyógyítja a lelket („to heal the conscience”). Tyndale két tisztségről („office”) beszél: a törvény tiszte, hogy elítéljen, Krisztusé pedig, hogy felmentsen ill. megmentsen.

Nagy a felelősség azokon, akik hamis magyarázattal („false gloss”) látják el a törvényt, s azt hirdetik, hogy az ember a saját szabad akaratából eleget tud tenni annak. Ha ez így van, írja Tyndale, akkor Krisztus hiába halt meg. Valójában egyedül őhozzá fohászko-dunk, s bizony, mondja Tyndale némi iróniával, mi gőgös felségnek látjuk Krisztust, ha azt gondoljuk, hogy ő csak anyja, vagy a szentjeinek közbenjárására hallgat meg bennünket. Amennyiben tehát ily hamis módon értelmezzük a Krisztus törvényét, akkor elveszítjük Krisztus szenvedésének gyümölcsét, s az Írás ismét bezárul számunkra, s az el-kepesztő sötétséggé és útvesztővé válik tele bozóttal és tövisekkel.

A farizeusok, az írástudók, a zsidók ily módon zárták el az Írást, hiszen nem látták meg Krisztust, aki pedig hozzájuk és értük jött. Tyndale szerint Krisztus e három feje-zettel ismét kinyitotta az Írást. Ám az emberek saját képzelőerejük, magyarázatuk révén újra elhomályosították a szöveget, s így ismét elveszítették a Krisztust. A Krisztusban nem újjászületett („unrenewed in Christ”), romlott természetű emberek képmutatók, saját glosszáik sötétségével („with the mist of their glosses”) elhomályosítják az Írás vilá-gosságát. Ők Krisztusnak a Hegyi beszédben megfogalmazott szavait csupán jó tanács-ként fogják fel, mintha azok nem kötnék a lelkiismeretet. Ezáltal – s ez Tyndale egyik fő vádjá – a hamis tanítók összekeverik a két birodalmat, a lelkit és a világit („temporal and spiritual regiment”).

Ha az olvasó saját életének megjavítását célzó, igazságszerető tiszta szívvel közelít a Szentíráshoz, akkor lelepleződik számára a képmutatók hamissága, s az igazság fénye szétoszlatja a homályt.³⁸

Egy másik tanulság, hogy az Írás összes ígérete Krisztusra nézve adatott, Istennek az emberrel kötött szövetsége jegyében.³⁹ Az ember azzal lép be ebbe a szövetségbe, ha a szívében eltökéli, hogy többet nem fog vétkezni. Ezután már szeretni fogja Isten törvé-nyét, s ha a törvény iránti szeretete növekszik, akkor a Krisztusba vetett hite és az eljő-

³⁶ But Christ giveth grace to do it, and to understand it aright; and writeth it with his holy Spirit in the tables of the hearts of men; and maketh it a true thing there, and no hypocrisy. PS 2, 4. old.

³⁷ Fabiny, Tibor, „This Day is Health Come Unto This House”. When ‘Health’ Disappears in Favour of ‘Salvation’ in William Tyndale’s Two Translations of the New Testament (1526 and 1534). In: Kathleen E. Dubs (ed.) *What does it mean? Pázmány Papers in English and American Studies Volume 3*. Pázmány Péter Catholic University Piliscsaba, 2003–2004, pp.116–38.

³⁸ if thou read this exposition with a good heart, only to know the truth, for the amending chiefly of thine own living, and then of other men's (as charity requireth where an occasion is given); then shalt thou perceive their falsehood, and see their mist expelled with the brightness of the inevitable truth. PS 2, 6. old.

³⁹ all the good promises which are made us throughout all the scripture, for Christ's sake, for his love, his passion or suffering, his blood-shedding or death, are all made us on this condition and covenant on our party, that we henceforth love the law of God, to walk therein PS 2, 6. old.

vendő élet iránti reménye is növekedni fog.⁴⁰ Ha az ember szívében nincs meg a törvény iránti szeretet, akkor a Krisztushit helyett egy mindenkinek megbocsátó hamis isten képzete él benne, s az eljövendő élet iránti remény helyett a világi javak iránti mohóság költözik be a lelkébe.

Egyre világosabbá válik tehát számunkra, hogy a lutheri ill. a lutheránus negatív törvény-felfogással szemben Tyndale igen határozottan képviseli azt a nézetet, hogy a törvény, mivel az Isten törvénye, egyértelműen pozitív dolog. Mivel magyarázható ez a különbség Luther és Tyndale között? Donald D. Smeeton mutatott rá, hogy Tyndale-re minden bizonnyal hatottak a Dél-Angliában szélesben elterjedt lollard iratok, amelyek Isten törvényének tekintélyét hangsúlyozták.⁴¹ Gerald Hammond pedig azt bizonyította, hogy Tyndale-t a Deuteronomium fordítása vezette el a törvény és a szeretet (angolul: „law” és „love”) benső kapcsolatának hangsúlyozásához.⁴² Tyndale szerint Mózes ötödik könyve olyan, amit „érdemes éjjel-nappal olvasni és soha le sem tenni, mert Mózes könyvei közül ez a legkiválóbb.” Különösen a tizedik fejezet foglalja össze Isten törvényének lényegét, hogy a törvényt a szívben kell betölteni: Istent teljes szívünkkel kell szeretnünk és félnünk.⁴³

Akik nem értik a törvény lényegét, azok számára zárt könyv marad az írás, akkor ugyanúgy olvassák majd mind a törökök, s legfeljebb gögöt, képmutatást vagy ehhez hasonló mérget szívhatnak ki belőle. Saját lelküket ölik meg, másoknak meg csak akadályt támasztanak azok, akik ugyanolyan tanulságot keresnek benne, mint Arisztotelész etikájában vagy morálfilozófiájában. Ezek nem tudják a Biblia szavait saját lelkük üdvösségére („their soul's health”) alkalmazni. Akik képtelenek szeretni a törvényt, azok Krisztus halálának erejét sem tudják érezni („to feel the power of Christ's death”). Akik azonban szeretik a törvényt és hisznek Krisztus halálának bűnbocsátó erejében, azok felebarátiknak, a gyengébbeknek azonnal segítségükre sietnek. Az evangélium a gyengédség lelkét („the spirit of softness”) adja az emberek szívébe, s azt tanítja, hogy egymás terhét hordozni kell. Isten az erőseket és a gyengéket egyaránt befogadja, s gyermekeit, miként egy apa, ő is egyformán szereti, szövetséget köt velük, neveli és dorgálja őket.

Minden emberben egyszerre megvan a test és a lélek, amely küzd egymással, s a lelki embernek testi és földi vágyait keresztire kell szegeznie. Bűnt minden ember követ el, de

⁴⁰ And as thy love to the law increaseth, so doth thy faith in Christ; and so doth thine hope and longing for the life to come. And as thy love is cold, so is thy faith weak; and thine hope, and longing for the life to come, little. And where no love to the law is, there is neither faith in Christ for the forgiveness of sin, nor longing for the life to come; but instead of faith a wicked imagination, that God is so unrighteous that he is not offended with sin; and instead of hope a desire to live for ever here, and a greediness of worldly voluptuousness. PS 2, 7. old.

⁴¹ Donald Dean Smeeton, „The Wycliffite Choice: man's Law or God's” in, A. R. Dick – Anne Richardson (szerk.) *William Tyndale and the Law*, Volume XXV of Sixteenth Century Essays and Studies, 1994, 31–40. old Donald Dean. Smeeton, *Lollard Themes in the Reformation Theology of William Tyndale*. Sixteenth Century Essays and Studies Vol. VI. Sixteenth Century Journal Publishers. Kirksville. 1986

⁴² Gerald Hammond, „Law and Love in Deuteronomy”, in, A. R. Dick – Anne Richardson (szerk.) *William Tyndale and the Law*, Volume XXV of Sixteenth Century Essays and Studies, 1994, 51–58. old.

⁴³ „... into the Fifth Book of Moses, called Deuteronomy” in, *Tyndale's Old Testament*. In a ... by David Daniell, New Haven, Yale University Press, New

mennyire más az, aki kegyelem alatt él, mint aki a törvény alatt. Kegyelem és Krisztus nélkül az ember a Szentlélek ellen követ el bűnt, amíg a kegyelem alatt bűnei bocsánatosak. Az igazi hívők bárányok, a képmutatók pedig tisztátalan disznók. Ez utóbbiak csak saját pocsolójukban fetrengenek, miközben azt gondolják, hogy Krisztus vérében hisznek.⁴⁴ A hamis képmutatók azt hiszik, hogy szeretik a törvényt, pedig ők azt sohasem látták, hiszen az orcájuk fátyollal van leterítve. Az igazi hívők azonban meglátják a törvényt, azt is, hogy annak betöltésére ők teljesen alkalmatlanok, s ezért Krisztus kegyelméhez menekülnek.⁴⁵ Az igaz hívő tudja, hogy a hit, a Krisztus vérebe vetett bizalom igazítja meg őt. A képmutatók hamis hite viszont a saját cselekedeteik megigazitó kegyelmében bíz, ahol Krisztusra nincs is szükség. A Krisztus vérebe vetett igaz hit megnyugtatja a lelkiismeretet, a cselekedetekbe vetett hamis hit viszont megvakít és felfuvalkodottá tesz.⁴⁶

Mit jelent Krisztusban hinni? Tyndale szerint igazán szeretni a törvényt: szeretni Istent, mindenki Atyját, és Jézus Krisztust a mi Urunkat, aki vérével vásárolt meg bennünket; szeretni a testvéreinket az Atya kedvéért (hiszen az ő képére teremtett minket), a Fiú kedvéért, aki vérét adta értünk, s végezetül vágyakozni az eljövendő, bűn nélküli örök életre. Ez a három pont minden keresztény ember hitvallása, a szív belső keresztsége, amit a test külső megmosása jelez. Ezek a lelki jelek, amelyek által a Szentlélek beoltja a hívőt Krisztusba. Tyndale a „tagok” kifejezést igen, a „Krisztus teste képet nem használja.”⁴⁷

Tyndale a Hegyi beszéd kommentárt két évvel a Morus-nak írt válasza után írja. Ott még éles vita volt kettejük között az egyház lényegéről: Morus az egyházat „nagy soka-

⁴⁴ The effeminate and careless swine, which continue in their fleshliness, and cease not to wallow themselves in their old puddle, think that they believe very well in Christ's blood; but they are deceived; as thou mayest clearly perceive, because they fear not the damnation of evil works, nor love the law of good works, and therefore have no part in the promise. PS 2, 10. old.

⁴⁵ But the true believers behold the law in her own likeness, and see the impossibility thereof to be fulfilled with natural power; and therefore flee to Christ for mercy, grace, and power; and then, of a very thankfulness for the mercy received, love the law in her own likeness, and submit themselves to learn it and to profit therein, and to do to-morrow that they cannot do to-day. PS 2, 11. old.

⁴⁶ faith is the thing that is affirmed to justify, of all parties. For faith in Christ's blood (which is God's promise) quieteth the conscience of the true believers: and a false faith, or trust in works (which is their own feigning), beguileth the blind hypocrites for a season; till God for the greatness of their sin, when it is full, openeth their eyes, and then they despair. But the swine say, God is so good that he will save devils and all; and damn no man perpetually, whatsoever he do. PS 2, 11. old.

⁴⁷ to believe in Christ for the remission of sins, and, of a thankfulness for that mercy, to love the law truly: that is to say, to love God that is the Father of all and giveth all; and Jesus Christ, that is Lord of us all, and bought us all, with all our hearts, souls, power, and might; and our brethren for our Father's sake (because they be created after his image), and for our Lord and master Christ's sake, because they be the price of his blood; and to long for the life to come, because this life cannot be led without sin. These three points (I say) are the profession and religion of a christian man, and the inward baptism of the heart, signified by the outward washing of the body. And they be that spiritual character, badge, or sign, wherewith God, through his Spirit, marketh all his immediately and as soon as they be joined to Christ, and made members of his church by true faith. PS 2, 12. old.

A reformáció kora kedvezett a dráma kialakulásának és fejlődésének. Bale és társai felismerték, hogy egy színpadi előadás hatékonyan jelenítheti meg a bibliai tanítást a nézők számára. Ebben az esetben a tanítás a tüposz és a drámai előadás az antitüposz.

A tipológiai gondolkodásra az „amiképpen-ugyanúgy” szemlélet jellemző. Tyndale – John Bale-hez és a többi reformátorokhoz hasonlóan – önmagát a prófétai-jézusi szerepben látta. Amiképpen Isten törvényét elhomályosították, megrontották a zsidó törvényeskedő magyarázatok, és amiképpen Jézusnak kellett felmutatni a törvény eredeti értelmét, azaz az Isten szeretetét, Jézus tanítását ugyanígy elhomályosította, megrontotta a középkori egyház allegorizáló írásmagyarázata. Ábrahám kútját Krisztus, a lelki Izsák megtisztította, ám a 16. századra ez a kút ismét megtelt salakkal. Tyndale számára Jézus a par excellence próféta és a par excellence reformátor. Úgy vélte, Jézus igazi követőinek is erre a prófétai és reformatori szerepre kell vállalkozniuk. Meg volt győződve arról, hogy Hegyi beszéd kommentárjával ő is lelki Izsákként tisztítja meg Ábrahám kútját.

Ha a tipológikus gondolkodáshoz következetesen maradunk, érdemes elgondolkodnunk azon, amit a 16. században így mondtak: *ecclesia semper reformandi debet*, az egyháznak állandó reformációra, megújulásra van szüksége. Ha a próféták és Jézus megtisztították Ábrahám kútját a farizeusok, a 16. században Tyndale és a reformátorok a pápisták tanításától, nem kellene-e ezt a kút a történelem folyamán ugyancsak megmerevedő, a maga felekezetieskedő bálványaival ugyanúgy jelentkező protestantizmus salakjától is megtisztítani?

A TÍZPARANCS – EGY UNIVERZÁLIS ETIKA?

A Tízparancs a keresztény etikában az idők folyamán kiemelt helyet nyert el. Megtalálható a vallásoktatás tanterveiben, a különböző katekizmusokban is. Pl. Luther katekizmusában ez az Ószövetség egyetlen szövege, amely szerepet kapott.¹ Utalni szeretnék a rostocki szisztematikus teológusra, Fritzschére, aki úgy véli, hogy „a Tízparancs szilárd alkotóeleme a kollektív erkölcsstudatnak”, és hitelt érdemlő alap, amely a „konkrét, áttekinthető és a szociális élet valódi konfliktusaira reagál”. Célja, hogy a különösen értékes vagy elitélendő magatartásformákat – forduljanak bár elő a politikában vagy az egyszerű hétköznapi életben – egymástól elkülönítse.² Groß, a tübingeni Ószövetségkutató egy másik problémát vet fel: „Etikai minimum, mégis az isteni akarat totalitására hívja fel a figyelmet, valamint egyetemes igénnyel lép fel. Ezek a szempontok alkotják a Tízparancs és annak zsidó, valamint a keresztény recepciójának mindig újra átgondolandó alapproblémáit.”³

A keresztény tapasztalatra Pálnak a Róm 13,8sk-ban található kijelentése mutat rá, mely a Tízparancsolat második táblájára utal, amikor az emberek közötti viszonyt szabályozza. Az első táblán az inkább Istenre vonatkozó parancsok kerülnek előtérbe (vö. Mk 10,19 is). A Tízparancs recepciója Pálnál is (Róm 13,9sk.; Gal 5,14) gyakran szoros összefüggésbe kerül a szeretetparancssal. Ennek alapján Schmidt, a bonni Ószövetségkutató, a Tízparancs második táblájáról, mint „a szeretetparancs konkretizálásáról” beszél.⁴ Ebben az összefüggésben persze gyakran elsiklunk afölött, hogy a kettős parancs tartalmilag ószövetségi gondolatok sokaságának összegzése. Amennyiben azt kérdezzük, hogy miért vált a héber Biblia Tízparancsa a keresztény etika alapvető meghatározójává – és lassan a keresztények alapvető etikai szemléletmódját is meghatározta –, akkor arra kell utalnunk, hogy a héber Biblia Jézus bibliája volt, már emiatt is szükséges tehát áttekintnünk a kereszténység ószövetségi alapjait.

¹ Ha „megtisztított” formában is, de másutt Luther a Tízparancsolatról beszél egészen pejoratívan is, például a *Sachsenspiegel der Juden*-ben.

² Fritzsche, 416.

³ Groß, 241.

⁴ Schmidt, 149.

Mózes törvénye, Krisztus törvénye

Szegedi Nemzetközi Biblikus Konferencia
Szeged, 2006. augusztus 27–30.

Szerkesztette:
Benyik György

A kötet megjelenését a
C & T Hungary Kft.
támogatta.

A borítót és a kötetet tervezte:

Szőnyi Etelka

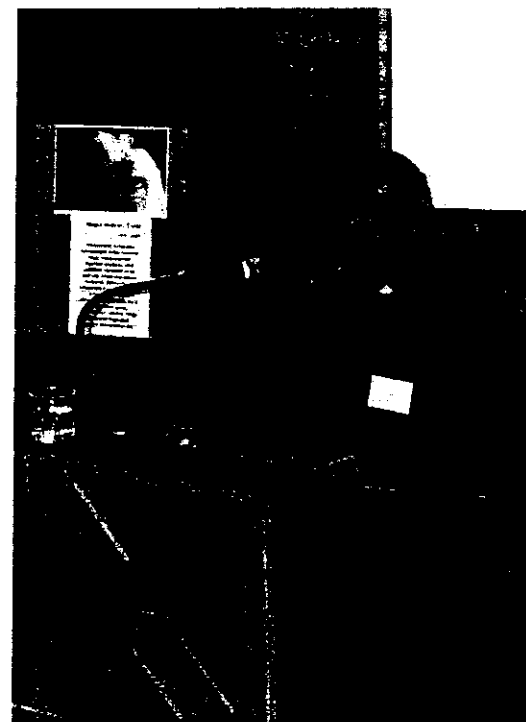
Kass János *Mózes* című grafikájának felhasználásával

© A kötet szerzői és szerkesztője, 2006

© JATEPress, 2007

Minden jog fenntartva.

Jelen könyvet, illetve annak részeit tilos reprodukálni,
adatrögzítő rendszerben tárolni,
bármilyen formában vagy eszközzel
– elektronikus, mechanikus, fényképeszeti úton –
vagy más módon közölni a kiadó engedélye nélkül.

Ebben az évben ünnepelte Gyürki László, konferenciánk egyik alapító tagja, pappászentelésének 50. évfordulóját, vagyis aranymiséjét.

Gyürki professzor úr egyedülállóan sokat tett a keresztény archeológia-kutatás magyar nyelvű megismertetéséért.

Számos könyve és publikációja jelent meg.

A konferencia ezzel a kötettel szeretné leróni tiszteletét a legőregebb magyar katolikus biblikus előtt, akinek életrajzát az alábbiakban ismertetem.